

HERCEG JÁNOS

KITEKINTŐ

NAPLOJEGYZETEK 1.

Chagall, az orosz zsidó és kikeresztelkedett francia állampolgár nem a közeledő halál előtt hajt fejet most ezzel a vitrázzsal a mainzi székesegyházban. A gettó emléke végigvonul egész életművén, s egyáltalán nem a vallás vigasztalását, hanem a döbbenetet fejezi ki. Különbön nem tudom, mi készítette arra, hogy kitérjen a hitéből. Meglehet, hogy ez csak formáság volt nála, mint ahogy a kommunista Matisse a vence-i kápolna freskóival és vitrázsaival búcsúzott nyilvánosan az élettől, mintha csak feloldozást várt volna evilági, csöppet sem jámbor, de nagyon is érzelmi örömeiket eláruló oeuvre-jéért. De Chagallnak semmi oka földöntúli hatalmaktól bűnbocsánatot kérni. Az angyal ugyan nem mindig szárnyakkal és olajjaggal jelenik meg kék és fehér fények között a vásznain. Gyakran halfarkú nő jelmezében úszik át a havas orosz táj fölött, és mintha Mózeszt is egy vidám öreg zsidó helyettesítené, harmonikával, szakállasan, s maga alá húzott lábbal, miközben a kocsmajító piros lámpafénye, vagy a levágott gödölye vére folyik végig a havon. De profánabb tárgyú képein is érezni kell — Ady szavával szólva — az istenszagot. S minden vásznan van legalább egy szöglet, ahol a mese, a gyerekkori élmény egyszerre ezoterikus értelmet kap, s a kék árnyalatokban az ég színei oldódnak.

Ezen a mainzi vitrázson is, amelyen az öszövetsegi Ábrahám feloldozni készül egyszülött fiát, Izsákot, a mélykék skála dominál, csak helyenként, s nagyon lazúrosan, leheletfinoman fut át rajta némi zöld visszfény.

— Ez az új jelenség nála, ez a kékbe olvadó zöld — mondja barátom, a festő, akitől sosem volt idegen egy-egy témában a misztikus akcentus. — Sokszor brutálisan reális rajzába is váratlanul beleszővődött az érthetetlen és megfoghatatlan. Chagall egyébként húsz éve festi a vitrázsok terveit. A Marq házaspár, Charles és Brigitte valóságos nagyüzemet alapított ehhez az együttműködéshez. De kívül csinálnám én, ha eszembe jutna is a vitrázs mint műfaj? Stanišićék nem dolgoznak többé, pedig a pravoszláv ikonográfiát ebben folytatni nagyon érdekes lenne. Vagy gondolod, nálam még időszerű is?

— A festők sokáig élnek — mondom sietve és megnyugtatósnak szánva. — Chagall kilencvenkét éves lesz. S te is tudod, hogy nem a halálfélelem sugallatára hallgatott, amikor templomok és kápolnák félhomályában bontotta ki színeinek és képzeletének harmóniáját.

— Igen. De a festészet történetén ugyanakkor végigvonul az istenhit szolgálata. Nem mintha a festők csakugyan vallásosak lettek volna, mikor még a pápák voltak a mecénásaik. De megjátszották ezt a látszatot. Közben a quattrocento és az egész reneszánsz Boccaccio kora volt és a Borgiáké.

Ugy térünk hát vissza Matisse kápolnájához és Chagall vitrázsaíhoz, mint akik tökéletesen egyetértettek abban, hogy korszellem és alkotás nem lehet mindig összhangban. És végül is az utóbbi a fontos. Így lesznek a neofita Chagall bibliai tárgyú képei minden egyházi vonatkozástól függetlenek. A pogromok elől menekülő zsidók otthagyták benne az izso-

nyat emléket, s egy olyan humánúm alakult ki művészi szemléletében, amely fölötté áll minden leegyszerűsítési lehetőségnek. És ha áhítatot kell majd a hívőben a manzi katedrális vitrázsa, a megnyíló kék égből leszálló angyallal, aki a béke bárányát hozza Abrahámnak, azt legalább annyira a tiszta művészet hatása váltja ki.

És ettől még a zsidó Chagall is nyugodtan az maradhat, aki volt.

*

A krakkói Florijanova bohémkávéháza a „békebeli békének”, a Ferenc József-i „aranykornak” egy darabját őrzi. Berendezésével, hangulatával, pasztelljeinek, rajzainak és karikatúráinak egész sorával a falakon. Még a tea is a maga fanyar és mégis fahéjízű illatával hat-nyolc évtizeden párolog át, s valószínűleg nem változott vajás, leveles tésztaártegeivel az almatoria sem, amelyet rendelés nélkül tesznek elénk, mintegy a régi rituálénak eleget téve. Nem lehet megállapítani, mi az eredeti, mi a „lengyel” itt. A bécsi Poehacker, ahol Karl Krauss írta csöppnyi márványasztalra hajolva, amelyről hosszan csurogtak le a kutyanyelvek, vitriolos filippikáit minden ellen, ami polgári volt, pontosan ilyen lehetett. Csak persze nagyobb és impozánsabb, csupán a kassa ketrecén hagyták meg talán az angyalos reneszánsz tetőt a kisasszony feje fölött, aki azonban már japán teknősbéka hajtúval tűzte fel a kontyát és piros szájjal nézett a vendégekre, mert már a rúzt is feltalálták.

A pesti New York is ilyen lehetett, ahova a fiatal Kosztolányi járt homlokába hulló hajával, vatermörder-gallérban, de mintha ott a reneszánsz elemek egy ideig még belejátszottak volna a Bécsből eredő és az egész Osztrák—Magyar Monarchia területén gyorsan elterjedő Jugendstil-be. Valaki még kifogást is tett e félúton megállt modernizmus ellen, mire a bútorgyáros Schmidt Miksa állítólag kijelentette, amit aztán a lapok sietve és sértődötten megírtak: Für die Pester Juden ist dass gut genuch. Ignotus erre rögtön megtámadta a Nyugatban, mire a gyáros, akinek akkor készült el rózsadombi villája, piros falaival sokáig ráhajolva a Margit-híd budai oldalán a Dunára, önérzetesen utasította vissza a vádat, pár szavas bókkal sem fukarkodva a Nyugatnak és pesti zsidóknak, amit a lapok ugyancsak öles címekkel nyugtáztak. Ekkora sajtója már csak húsz évvel később volt, a gyárosnak, amikor a szeretőjét, Mágnás Elzát agyonszúrta a stricijé, egy tizenhat éves szusterinás. De hol volt akkor már a szecesszió divatja! Addig azonban Rippl-Rónai a konkurens bútorgyáros Thék Endrével próbált magyaros motívumokkal enyhíteni a bécsi import kellemetlen mellékízén, amihez bőségesen adott volna bátorítást Lechner Odón az építészetből, ha ugyan Rippl ilyesmire egyáltalán rászorult volna. Viszont kiderült, amit a konzervatív kritika sietett a Párizsból hazatért Maillol magyar barátjának a fejéhez vágni, hogy tervezés és kivitelezés súlyos harmóniahiányban szenved, minden darabjuk nehézkes, komor és csöppet sem funkcionális. A székekre nem lehet ráülni, a poharak felborulnak, s az egész enteriőr olyan sötét és vizsgálatlan, mint valami gyászházban.

A „funkcionális” szó ellenzéki tájakról érkezett, az avantgardisták felől, akik mögött egy keskeny arcú, hátrafésült hajú fiatal, Kassák Lajos lakatoslegény állt fekete orosz ingben, egy lángoló szemű szőke asszonnyal az oldalán. Őt természetesen még mélyebben nézték le a hagyományhű művészek, de ez még nem volt ok arra, hogy a célszerűségről vallott elveit, ha kell, fel ne használják.

Itt, a Jama Michailova nevű kávéházban most még minden érintetlenül század eleji. Mintha itt tartott volna legtovább a Monarchia hatása. De hát nem csoda. A Drang nach Osten itt nem érződött olyan veszélyesnek, mint ami Lengyelországot kelet felől fenyegette: a cárizmus gyámkodása. Bécs ellen minden nép kitartó és engesztelhetetlen gyűlölettel lázadozott: magyarok, horvátok, csehek, románok, csak mintha a galíciai lengyelek mondogatták volna magukban bölcsen és türelmesen: Lehet ez még rosszabb is! S közben ugyanilyen komokul és kitartóan szövögették álmatka a szabad és független Lengyelországról.

Nem is más ez a krakkói kávéház a maga sötét mahagóni berendezésével, rézveretes tükreivel és almaillatával, mint a megállított idő, amelyen át kicsit avasan, naftalinetosan fújdogál át a letűnt Monarchia emlékének szele.

*

Január 23. Ezen a napon temették el harmincnégy év előtt Szabó Dezsőt. Nem a házsongárdi temető ciprusligetében, ahogy szeretne volna, s végrendeletében meghagyta, Misztótfalusi Kiss Miklós, a nyomdász, és Apácai Csere János, a magyar enciklopédista szomszédságába, aki elsőnek adott tartalmat ennek a szónak: népfelség. Nem is temető volt, ahol elhantolták, miután egy gazdátlan szekrényből koporsót szőgeztek össze neki, hanem a pesti Rákóczi tér, amelynek kővé fagyott földjét hat fiatal katonaszökevény törte fel, épp csak annyira, hogy a koporsó a halott íróval elmerülhetett benne. Tőlük tíz lépésre egy orosz ágyú lőtte a királyi várat, s az egykori Tabán helyén, a hegyoldali sétány szerpentinútjairól német gépfegyverfészek feleltetett szorgalmasan az ágyú körül forgolódo pufajkás oroszoknak. E két tüzelőállás között állt a hat magyar fiú levett sapkával a friss hantok körül, s énekelte a halottól búcsúzza, s a maga szabadulását köszöntve: „Te benned bízunk eleitől fogva...”

A „magyarfaló teutonok”, ahogy harminc éven át nevezte a németeket engesztelhetetlen gyűlölettel Szabó Dezső, már eltűntek a pesti Józsefvárosból, ahol ő az üldözöttes napjaiban meghúzta magát. A szemközti Baross Kávéház kilőtt kirakataiban egy gőzölgő kondért lehetett látni, isten tudja, ki állította fel, de már életmentő levest osztottak a sorban álló népnek, s ha csak egy kicsit vár a halállal, még ő is részesülhetett volna belőle. De ő, aki elé valamikor, tanítványai körében ülve, egy egész sertésfejet tettek fatányéron, gombával megtűzdelve és tejföllel meglocsolva, mikor még meg volt az említett Tabán és benne öreg fák lombjai alá bújva az „Alsó avar” nevű kocsmá, ő nem bírta az éhezést, a pesti harcok utolsó napján belepusztult.

De nemcsak az élet gasztronómiai gyönyöreit élvezte, az irodalomban is a korlátlan bőséget szerette. A hosszú mondatokat és a szertelen pátoszt, az érzelmes líra mámorát, amelyben különösen a szerelemről szólva tudott pubertásos kéjjel elmerülni, úgyhogy végül fel is hígult csodálatosan indult prózája, s a történet rózsaszínűen kocsonyás lében úszott, miközben az olvasónak sirmia lett volna kedve, hogy az egészről mi lett.

Múlt időben beszéltek, mert hát ki olvassa ma már Szabó Dezsőt! Az *elsodort falut* például, ezt a véresen vagdalkozó, hamis könnyeket hullató, a végtelenségig elfogult pamflettel! Pedig a maga idejében, az első világháborút követő, tönkretett és kifosztott ország csalódástól és reménytelenségtől lázas hangulatában óriási tömegsikere volt. Hiába vágta le a sárga földig a Nyugat kritikusa, Fülep Lajos, a monstruózus giccsek kijáró könyörtelenséggel, a fiatal magyar értelmiség legjobbjai olvastak ki belőle evangéliumi vigasztalást és bátorítást. Az indulatával, feneketlen gyűlöletével hatott Szabó Dezső, s a megtévesztő romantikának azzal a mákonyával, amely a magyar faj megsiratásán túl a földön maradást, a bezárkózást ajánlotta egyetlen életmentő társadalmi panacéaként. S ugyanakkor senki annyi hévvel nem támadta a Horthy-rendszert, mint ő.

Mindez közhely, szászor megírták, nem is az ellenfelei, hanem a tanítványai, szánalmasan nevetségessé téve beteges zsenikomplexumát is, a temetése évfordulóján talán nem is ildomos egyetlen hibáiról beszélni. Csakhogy egész írói alakjára épp a túlzás a jellemző, a szertelenség, mint-ha erőnyeinek is ez lett volna kifogyhatatlan forrása. Ahogy volt bátor-sága gyűlölni és uralkodó polgári eszményeket sárba tiporni, egy-egy ki-rohanásában forradalmi tüzzel és lendülettel. Ellenforradalmi tűz és lendület volt, mondhatják valaki. Igaz, de németellenességében s a két háború közötti rendszert hahotázva kigúnyoló magatartásában lehetetlen letagadni a progresszív hatást.

A művészete is ilyen volt. Ritkán tudott megmaradni a giccs szakadéka fölött. De ha megmaradt, a legszebb magyar prózát produkálta. Ez az oka, hogy nem lehet kitagadni századunk magyar irodalmából.

Mert közvetlenül vagy közvetve mindenkit magával sodort egy időre pátozának áradása, s magára vessen, akit a kor magyar prózájából Szabó Dezső hatása meg nem érintett. Elettűvének Gorgó-feje rég porba hullt, de időnként, s olykor áttételesen felsejlik alóla eredendő szépsége, s ez az, amit az emlékezés napján fájdalmas tisztelettel meg kell vallani.

*

Még mindig Krakkó. Kanyargós középkori utcákban csúszkálunk a síkos járdákon csendes és kitartó hóesésben, s a korai gótikától kezdve a reneszanszon át a kései barokkig, végigkísér bennünket a stílusok változásának szinte nyomasztóan gazdag változata. Ehhez a hangulathoz nagyban hozzájárul a magunk magyar mivolta, s ebből eredően az a tény, hogy elzarándokoltunk Báthory István sírjához, amelynek szarkofágján kis babérkoszorú volt piros-fehér-zöld szalaggal, s a felirattal: „Hálánk jeléül”. Egy kis magyarországi falu szövetkezetének nevében tették le a koszorút, s hogy az erdélyi fejedelem és lengyel király mivel érdemelte ki a távoli tsz-tagok háláját, örök rejtély marad.

Es akkor a régi városháza sziklakövekből rakott hosszú, vakolatlan falánál egyszerre mai látnivaló állít meg. De nem, inkább meggyorsítótuk a lépteinket, mintsem megálltunk volna. Csupán egy pillantással futva végig a falra akasztott keret nélküli vásznak tömegén, melyeken ugyanúgy ott volt a fehér angóracica, piros szemmel és piros masnival a nyakán, a diszkrétén összeállított virágcsokor, a szemérmesen elforduló félakt, s a zezugos utcák régi házai, akárcsak a Montmartre festőinél vagy a római Spanyol-lépcsőkön, hogy miután a turista-csorda megsodálta Michelangelót, Tintoretót és El Grecót, legyen mire elkölteni a pénzt.

Mintha csak valami aggodalmas isten féltene mindenütt a kispolgárit a remekművek csömörétől, azonnal gondoskodik az ellenhatásról, a giccsről, s a kibillent világnézeti lelkiállapot, minden társadalmi berendezkedéstől függetlenül, újra egyensúlyba kerül. Ha valaki azt hinné, hogy a szociális igazságtalanságok meg-megszüntetésével ez az olcsó, hazug és mákonyos igény is megszűnik, nagyon téved. Ellenkezőleg, mintha mindig is ez lett volna az álom. Mert elérhető.

Ennek egyes ellenhatásaként követel jogot az élthez a másik végét, a mindenáron való utcai avantgarde, hogy az újatmondás ördögével szövetkezve azt a látszatot keltse, mintha csakugyan eredeti lenne és megelőzte volna a korát. S amíg a giccsestő szerényen és teljes tudatában annak, amit csinál, csupán a rend kedvéért tünteti fel művészeket magát, miközben a lelke mélyén józan és szorgalmas iparos marad, ezek a mártírság dicsfényével a fejük fölött hökkentik meg a sznobot, aki úgy tesz, mintha csöppet se volna meghökkenve, sőt. Amíg azonban Párizsban, Rómában mindez nyilvánosan történik, Amszterdamban még egy kis romantikus mellékízzel is, azzal, hogy kívénhedt bárkák fedélzetén rendeznek happeningeket, itt mintha ilyesmi tilos volna, a föld alá mentek vele. Krakkóban is láttunk egy pincetárlatot, hamisíthatatlan dohzzaggal, miközben szánalmasan régi és elcsépelet volt, ami itt újnak szeretett volna látszani. Sírni lehetne rajta, hogy ez a földalatti művészet milyen elmaradt, milyen tájékozatlan és szegényes. A Samizdat-kiadványokból rendszerint kihallatszik egy a sablonnal, a megszokottal, a hivatalos ábrándozással szembeni már-már politikai disszonancia, a földalatti képzőművészetből ez is hiányzik.

Ennek ellenére úgy hírlík, a pincekiállítások igen látogatottak. Nemcsak Lengyelországban. Egy francia hölgy bukdácsol le velünk a kopott, kimarjult léglépcsőkön, ő mesélte, hogy Párizsban is kezdik már kiadni ilyen célokra a régi szenepincéket, miután áttértek a távfűtésre. A fiatal művészek egy része ott is az illegalitás látszatával szeretne hatni. Ha valóban így van, akkor még megérjük, hogy a költők kénytelenek lesznek saját kiadásukban megjelentetni verseskönyvüket, mert ez a biztos siker záloga. Es közben senki se veszi észre, hogy sajnos nem minden forradalmi és a megújulás szelével érkező, ami illegálisnak adja ki magát és önként elmegy a föld alá.

*

Egy Utrillo-kiállításról olvasom, hogy alig voltak látogatói. S mivel a képművek közönségének nagy része sznob, ezen talán nem is lehet csodálkozni. Mert a párizsi külvárosok festője azon kívül, hogy áttetsző fehér foltjaival, s lefojtott, penészesen szürkészöld átmeneteivel, ahogy a mállott, vakolatát hullató régi házfalakat festette, nemcsak új és egyedülálló színskálát teremtett, de a témájával is mondott valamit. Képei az elmúlásról szólnak, a pusztulásról, s arról, hogy egyszer mindennek vége lesz. Ez az ő panaszja nem volt lármásan jajveszékítő a képeim, miközben a nagyváros forgatagában érezhetően lázas sietséggel folyt tovább az élet, hanem egy egészen halk elégia érződött belőlük, a belenyugvás csendes és szomorkás bölcsességével.

Csak hogy a pusztulásnak azóta földrengető, apokaliptikus arányait láthatta, sőt élhette át a világ, úgyhogy Utrillo sejtelmesen finom kantilénái mellett talán ezért megy el süketen és vakon a brutalitáshoz szokott fogyasztói társadalom. Ennek az emberfajának már nem mond semmit a Gard du Nord átjárója egy bisztró ajtájával, amely mögött érezhetően zenegép szól és utcalányok ülnek körül a parányi márványasztalokat, egyben az életöröm vigasztaló hangulatát is hozzáadva a fölöttük komoran meredő fekte háztetők trapézéihez, s a falak obszcén rajzaihoz, melyekben az infantilis nemiség adott meghatóan naiv módon életjelt magáról, a szerelem paradicsomán kívül rekedtek reményével.

Az én Utrillo-élményem húszéves. A brüsszeli világkiállításnak volt felejthetetlen attrakciója az a nemzetközi tárlat, amely a modern művészet ötven évéről adott áttekintést 346 képpel és szoborral. A felvonulás a korban is nagy öregekkel Rodinnal, Maillolal és Matisse-szal kezdődött, s Vasarelyvel meg Vojin Bakićtyal ért véget. Közöttük a derékhad óriásai: Picasso, Rouault, Chagall nőttek bele az égbé, talán árnyékban is hagyva sok mindent maguk körül.

Ott voltak a szürrealisták és a dadaisták képviselői, ott volt Moholy-Nagy, akiről Dénes Zsófia azt írta, hogy apja ridegpásztor volt a bugaci pusztán, mire a kritikus Komlós Aladár tapintatosan helyreigazította, mondván: egy jóra való vidéki sakter fia volt. Ott nyílt egyébként alkalom először látni Kurt Schwitters három képét, miközben egyszerre eszembe jutott egy szerelmes versének dadaistához illő meghökkentő valómása: Talán azért szeretlek, drágám, mert hátulról ugyanúgy olvasható vagy, mint előlről: Anna.

Addig ugyanis nemcsak előttem, egész nemzedékem előtt zárva maradtak a nagyvilág kapui. Mintha kétszeres koporsóban lettünk volna eltemetve, akár a napkeleti fejedelmek a gyerekkori mesékben: a vidék és a kisebbségeknek kijáró bizalmatlanság, aztán a háború sivár és sötét viszonyai között. Ha kicsit távolabbra kijutottunk egy légezetvédelmi időre, elébünk állt a szegénység és nem engedett látnunk semmit. Ami eljutott hozzánk mégis, szinte föld alatti csatornákon érkezett könyvekben és folyóiratokban hozva hírt.

Lenyűgöző hatást nem Utrillo tett rám azon a kiállításon, amely épp összegező rendszerbe foglalt egységével volt páratlan. Az akkor modernnek nevezett művészet sem a Louvre-ban, sem a Pradóban vagy az Ermitázsban nem volt talán soha ennyire együtt. A modernség fogalmát még az orosz szocrealistákkal, Geraszimovval és Johanssonnal is hangsúlyozva és kiélezve, ami nemcsak bölcs politikai megfontolásból fakadhatott, hanem a pusztja tény felismeréséből, hogy nem lehet letagadni őket, ha már egyszer egy nagy nép nevében állnak a világ elé.

De ismétlem, nem Utrillo mondta nekem a legtöbbet. Sőt, ha egészen őszinte a arok lenni, akkor talán odáig is elmehetnék, hogy bevalljam: az emléte t árnyék egy kicsit őt is eltakarta. Talán csak az én Párizs-moztalgám állított meg pár percre a képei előtt, és igazában most fájdukt meg szívem, amikor az érdektelenségről olvastam kiállításával szemben. De most olyan erősen törtek fel bennem az élmények, s azokkal együtt oly tisztán láttam a képeit, mint amikor az ember egyszerre felébred, mert nagyon szépet álmodott.